

מדוע יש להוציא דברי הסתה מגדר עקרון חופש הביטוי

רפאל כהן-אלמגור

המאמר עוסק בסוגיית הדיבור המסית. אפתח את הדיון בהצעת היועץ המשפטי לממשלה מיכאל בן-יאיר, מיד לאחר ההתנקשות בחיי ראש הממשלה יצחק רבין, שלא לשדר דברי הסתה. אני מתנגד להצעה זאת בשל לשונה הגורפת; עם זאת אטען כי יש להחיל קווים מנחים לסקירה חדשותית מצד התקשורת. לאחר מכן אתמקד בארבע דוגמאות של הסתה קודם לרצח רבין שהצריכו התערבות, ואולם לא ננקטו אמצעים מספיקים כדי למנוע אותן או להעניש את המעורבים בהן. מקרים אלה התרחשו לאחר חתימת הסכמי אוסלו בספטמבר 1993, שהגבירו את הקרע בין ה"שמאל" לבין ה"ימין" בישראל. שני המקרים הראשונים הם דוגמאות לקיצוניות פוליטית בוטה. שני האחרונים הם דוגמאות להסתה במסווה דתי. הטיפול במקרים אלה לא היה בו כדי להרתיע מפני הישנותם של מקרים דומים. אמשיך בניתוח החלטת בית המשפט העליון "הרב עידו אלבה נגד מדינת ישראל", שגינתה במפורש הסתה גזענית והצהירה שאין להתייחס בסלחנות להסתה מעין זו.

א. מבוא

ב-4 בנובמבר 1995 נרצח ראש הממשלה יצחק רבין בכיכר המרכזית של תל אביב. היה זה בסיומה של עצרת שקראה לשלום ומחתה נגד אלימות. לאחר הרצח חשו רבים בצורך להרהר במעשיהם ובהצהרותיהם לפני הרצח. הועלו שאלות באשר לאפשרות שהמנהיגות, אמצעי התקשורת או אחרים היו אחראים לאווירה שהביאה לעלייתם של אנשים מסוגו של הרוצח יגאל עמיר. אנשים בעלי גישה לבמות ציבוריות שאלו את עצמם בתקשורת האם היה להם חלק ביצירת אווירת האלימות שהזינה מחשבות רצחניות. הושמעו קולות שהצהירו ש"קיים חופש רב מדי בישראל", חופש ביטוי רב מדי, חופש רב מדי של אמצעי התקשורת. היועץ המשפטי מיכאל בן-יאיר אמר בריאיון כי זכות היסוד של חופש הביטוי אינה בלתי-מוגבלת, ואפשר שצריך להגבילה אם היא מנוצלת כדי לפגוע בסדר הציבורי. על הדמוקרטיה שלנו להיות דמוקרטיה מתגוננת, ועל המשטר הדמוקרטי בישראל לפעול נגד אותם גורמים המנצלים לרעה

רפאל כהן-אלמגור – הוא בעל תואר ד"ר במחשבה מדינית מאוניברסיטת אוקספורד. כיום הוא ראש לימודי מידענות וספרנות ומרצה בחוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה. בעבר לימד בפקולטות למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, באוניברסיטת חיפה וב-UCLA.

את חופש הביטוי וגוררים את המדינה לאנרכיה (גלילי, 1995). היו כאלה שהיכו על חטא על שלא התריעו מספיק כנגד תופעות משטינות שהיו עדים להן. כך למשל מנחם פרידמן וניסן רובין, שני מרצים באוניברסיטת בר-אילן, פרסמו מאמר לאחר ההתנקשות בחיי ראש הממשלה, ובו כתבו כי התופעה החברתית-דתית הקרויה קנאות דתית ידועה להם, וכי היה עליהם לצפות את משמעויותיה המרחיקות לכת. לדבריהם, הקנאי הדתי אינו אדם בודד. הוא מסוגל לצאת ולבצע מעשה רצח משום שכך ראוי וכך רצוי על-פי מצוות הדת. אמנם רק מיעוט קטן, יחידים בלבד, מסוגלים לקום ולעשות מעשה שעליו ישלמו מחיר אישי כבד. אך קנאות כזאת אינה מתקיימת ללא מעגלי תמיכה רחבים יותר. פרידמן ורובין כתבו כי מי שעקב כמותם מדי שבוע בשבוע אחר השיח הדתי-לאומי, בעיקר אחר הפרסומים הרבים המופצים בבתי הכנסת, בכוללים ובישיבות, צריך היה לחוש בשינוי של רכיבי השיח שהיה בהם – אם גם לא במפורש ולא במודע – להתיר את דמו של ראש הממשלה יצחק רבין ואת דמם של אחרים ההולכים בדרכו (פרידמן ורובין, 1995).

במאמר זה אדון בסוגיית הדיבור המסית. אתמקד בארבע דוגמאות של הסתה קודם לרצח ראש הממשלה. רבין שהצריכו התערבות, ואולם לא ננקטו אמצעים מספיקים כדי למנוע אותן או להעניש את המעורבים בהן. מקרים אלה התרחשו לאחר חתימת הסכמי אוסלו בספטמבר 1993, שהגבירו את הקרע בין ה"שמאל" לבין ה"ימין" בישראל. שני המקרים הראשונים הם דוגמאות לקיצוניות פוליטית בוטה, ושני האחרונים – להסתה במסווה דתי. אמשיך בניתוח החלטת בית המשפט העליון "הרב עידו אלבה נגד מדינת ישראל", שגינתה במפורש הסתה גזענית והצהירה שאין להתייחס בסלחנות להסתה מעין זו.

אהוד שפרינצק, באחד ממאמריו האחרונים לפני שנפטר בטרם עת, ערך הבחנה בין הסתה כביטוי קיצוני המכוון לגרום לפעולה בלתי-חוקית ובלתי-לגיטימית, לבין הסתה כביטוי התנהגותי של תנועת מחאה חברתית ופוליטית, המבטא את סערת הרגשות העמוקה ביותר ואת התחושה של חברי הקבוצה כי הם נתונים במשבר וכי נגרמו להם עוול נורא ואי-צדק משווע. במילים אחרות, שפרינצק רואה בהסתה לא רק תהליך הגורם לפעולה שלילית אלא לעתים גם ביטוי קיצוני של מחאה. שפרינצק מעיד על עצמו כי כ"דמוקרט וכמי שמאמין בזכות לחופש הדיבור", הוא מוכן להרחיק לכת עד כדי להגן על הסתה מן הסוג השני. על הממשל הדמוקרטי "להגן גם על זכותם של המסיתים להביע את כאבם, ואפילו בצורה של הסתה" (שפרינצק, 2002, עמ' 272-273).

בעבר הסכמתי פעמים רבות עם ניתוחיו המלומדים של שפרינצק. הפעם הזאת אין ביכולתי להסכים לדבריו. הסתה לאלימות מגונה בעיני ככזאת, ואין לנהוג בה סובלנות. מאמר זה גורס, בלשון שאינה משתמעת לשני פנים, כי עקרון חופש הביטוי אסור לו שיכלול הגנה על ביטויי הסתה. דברים אלה נכונים לגבי כל מדינה דמוקרטית וקל וחומר לגבי מדינת ישראל, וודאי לאחר ההתנקשות בחייו של יצחק רבין. מן הראוי לה לדמוקרטיה לסבול צורות שונות של הבעת מורת רוח וסערת רגשות, ובכלל זה אמירות אופוזיציוניות וקריאות תיגר על החלטות הממשל; אך יש לעשות כל זאת בגדרות מסוימים. יצחק רבין טעה טעות מרה בכך שזלזל

במצוקות לבם של ציבורים מסוימים בישראל. הוא לא הבין את מועקות הנפש הכבדות שהם חשו בגין חתימת הסכמי השלום. בסופו של דבר הרי נאבקו על בתייהם, על פיסת עולמם. רבין דבק במדיניותו, וגרס כי המתנחלים ייאלצו בסופו של דבר להסכין עם תכתיביו. הוא מיאן לשמוע אותם ובכך דחק אותם אל הקיר והגביר את תחושות הזלזול, המועקה, העלבון, התסכול והייאוש. כאשר הוזמן לבקר בהתנחלויות ולקיים דיאלוג עם מתנגדיו, סירב מכיוון שלא מצא טעם לנהל שיחת סרק (נשר, 1995). את הכאב שביטאו בריש גלי הוא דחה מעליו בציניות כרעש של פרופלור. הוא קרא למתנחלים "בכיינים", ותרם בכך להעצמת הפער בין הממשל לבין אותם ציבורים דואבים וזועמים. אותן תחושות קשות הן אשר הובילו בסופו של דבר למעשה הקיצוני של רצח פוליטי.

אני מבקש לומר כי היה בהחלט מקום להביע את התחושות הקשות ואת המועקות הכבדות. היה על ראש הממשלה והציבור בכללותו לדעת כי רבים בציבוריות הישראלית מתנגדים להסכמי השלום. אין לטאטא דברים אל מתחת לשטיח בתקווה שייעלמו מאליהם. באותה עת, אין להתיר להסתה להשתולל ולהכשיר רצח כאמצעי פוליטי לגיטימי. ההבחנה שערך שפרינצק מבקשת לתת לגיטימציה לסוג מסוים של מילים אלימות ורצחניות שאין להן מקום בחברה דמוקרטית. נבצר מבינתי מדוע יש להבין מסיתים ולהכשיר בדיעבד את דבריהם הקשים שהובילו לרצח נתעב, במקום להוקיעם בלשון שאינה משתמעת לשני פנים. במאמר זה אטען כי על הממשל והחברה בכללותה לקבל כללים מסוימים שאפשר לפעול במסגרתם; שאחרת, הדרך לשבירת הכלים עלולה להיות פתוחה ואף קצרה. שני כללי המשחק העיקריים שצריכים להיות מקובלים על הכול הם כיבוד הזולת ואי-פגיעה בו. אין לסבול ביטויי הסתה המכשירים פגיעה פיזית מוחשית באדם או בקבוצה, או מקדמים אותם.

אפתח את הדיון באחת ההצעות שהועלו מיד לאחר הרצח הטרגי. היועץ המשפטי לממשלה מיכאל בן-יאיר קרא לתקשורת שלא לשדר דברי הסתה. אני מתנגד להצעה זאת בשל לשונה הגורפת, שטוענת שעל עורכי התקשורת להנהיג ריסון עצמי בהחלטה מה ראוי להיות משודר ומה לא, שאם לאו הם עלולים לעמוד לדין. לא הייתי רוצה שפקידי ממשלה יפעילו את סמכותם כדי להורות לתקשורת מה עליה לומר. עיתונות חופשית היא אחת מאשיות הדמוקרטיה, ויש לנצור אותה ולחזקה. ב-בזמן יש להחיל קווים מנחים לסקירה חדשותית מצד התקשורת. קיומה של תקשורת חופשית מתכתבים ממשלתיים היא מעניינם של התקשורת, של העם ושל הממשלה.

ב. גבולות לחופש הביטוי התקשורת

ב-8 בנובמבר 1995, ארבעה ימים לאחר רצח רבין, הזהיר היועץ המשפטי לממשלה את התקשורת שלא לקיים ראיונות עם מסיתים ולהימנע מציטוט דברי הסתה וקללות, בין אם בדיבור בין אם בכתב (גלילי, 1995). בן-יאיר רצה למנוע דיווח ישיר על מסיתים המצדיקים את הרצח, מכיוון שדיווח כזה עלול להצדיק רציחות נוספות (זולטי, 1995). לאחר מכן הסביר שעלינו

להבחין בין דיווח עקיף של הסתה המובא לידיעת הציבור, לבין ראיונות חיים שהם בגדר דיווח ישיר של הסתה (מאירי וצימוקי, 1995). האיגוד הארצי של עיתונאי ישראל דחה את הצעת היועץ המשפטי בטענה שאיסור גורף מלכתחילה על כל אזכור של הסתה בתקשורת אינו תואם את ההליך המקובל, הדורש שכל מקרה ייבחן לגופו תוך מתן קדימות לחופש הדיבור ולזכות הציבור לדעת. זאת ועוד, ביצוע הצעתו של היועץ המשפטי לא ישיג את המטרה המבוקשת אלא את היפוכה, מכיוון שתפקידה של התקשורת לחשוף תופעות חריגות, עוולות או מעשים לא-חוקיים ולדווח עליהם. אם היא תתבקש להימנע מדיווח הרי שגורמים קיצוניים לא ייחשפו, וביטחון הציבור יועמד בסכנה. עורך הדין אילן בומבך, שייצג את האיגוד הארצי של עיתונאי ישראל, כתב באופן בוטה ליועץ המשפטי בן-יאיר: "ההחלטה שהעברת מאפיינת משטרים טוטליטריים ומזכירה תקופות חשוכות שכולנו מבקשים לשכוח... תפקידו של היועץ המשפטי לממשלה אינו להלך אימים על הציבור ולהיות 'כלב ציד' הרודף את 'כלבי השמירה'" (בומבך, 1995). ימים אחדים לאחר מכן הגיש איגוד העיתונאים עתירה לבית המשפט העליון, שיורה ליועץ המשפטי להסביר מדוע לא יבטל את הוראתו (בג"צ 7094/95).

ב-14 בדצמבר 1995 פרסם עורך הדין עוזי פוגלמן מלשכת היועץ המשפטי לממשלה הודעה בשמו של בן-יאיר, האומרת שלא הייתה כוונה למנוע דיווחים על מגוון ההשקפות והדעות הרווחות בציבור, כולל אלה הקיצוניות או השערורייתיות. פוגלמן הבהיר שלא הייתה זאת כוונת היועץ המשפטי להורות או לנצל את הסמכות שהוענקה לו בחוק, אלא הוא שאף להבהיר את עמדתו שלו בנושא ההסתה, לאור הנסיבות המיוחדות לאחר רצח ראש המשלה רבין. על כן אין כל בסיס לטענה שהוא חרג מסמכותו, מכיוון שלא היה כאן כלל מקרה של שימוש בסמכות זאת (פוגלמן, 1995).

בן-יאיר חזר והבהיר בשיחה פרטית שלא התכוון להורות לתקשורת כיצד לנהוג, אלא הייתה זאת קריאה גלויה שביטאה את דאגתו: פנייה ובקשה להיות זהירים יותר בסיקור נאומי שטנה (ראו גם דבריו בתכנית תיק תקשורת, ערוץ 2, 11.11.1995). עם זאת, קריאה במכתב מ-8 בנובמבר 1995 מגלה בבירור מדוע דבריו לא הובנו כבקשה. במכתב נאמר שהיועץ המשפטי רואה בחומרה רבה את הראיונות שביטאו שמחה ושביעות רצון מרצח ראש הממשלה רבין ושקראו לרציחות נוספות. לדעתו, הדיווח על אמירות אלה נוגד לכאורה את סעיף 134 לחוק העונשין (1977) ואת סעיף 4 ל"פקודה למניעת טרור (1948)". זאת ועוד, נאמר שם ש"לעניין זה יובהר, כי פרסום כאמור מטיל אחריות פלילית לא רק על אומרי הדברים אלא גם על מי שפרסמם", וכן ש"חופש הביטוי אינו ערך מוחלט, ושעה שמימושו עלול, בוודאות קרובה, לסכן את החיים, או את הסדר הציבורי, יינקטו צעדים משפטיים תקיפים נגד העושים בו שימוש למטרה זו" (זולטי, 1995). אין תמה אפוא שהאיגוד הארצי של עיתונאי ישראל מחה מיד נגד יזמתו של היועץ המשפטי, והזהיר מפני תוצאותיה ומשמעויותיה לגבי חופש העיתונות.

למרות הסתייגותי מן הדרך שבה בחר היועץ המשפטי בן-יאיר להעלות את הנושא ומן הסגנון שנקט, אני מסכים עם ההיגיון שהנחה את מחשבתו (בן-יאיר, 1996). על עיתונאים לשקול את התוצאות האפשריות של מעשיהם. אל לאמצעי התקשורת לשמש במה למסיתים הקוראים

לאלימות ולרצח, במיוחד לאור מצב העניינים הנוכחי בישראל כאשר קיים חשד שהרוצח לא היה בחזקת "עשב שוטה" יחיד, וכי "עשבים שוטים" נוספים כאלו צומחים בקרבנו. יגאל עמיר והשותפים לדרכו היו מעוניינים להביא לביטול הסכמי אוסלו על-ידי נקיטת אמצעים אלימים הכוללים חיסול קובעי מדיניות שמדיניותם נחשבה בעיניהם לבוגדנית ומסוכנת. אפשר, בשם זכות הציבור לדעת, לדווח על אנשים אלה, על כוונותיהם ועל מעשיהם, מבלי לשרת את מטרות המסיתים ולשמש להם שופר. תקשורת אחראית היא תקשורת מוסרית. יש להותיר בידי העיתונאים את קביעת הגבולות לזכות הציבור לדעת; אך חשוב להדגיש שאין להגן על מסרים מסיתים בשם עקרון חופש הדיבור או בשם זכותו הבלעדית של הציבור לדעת. אפשר לדווח על הפגנות סוערות, על קללות ודברי שטנה, מבלי לפרסם לדוגמה תצלומים של מנהיגים ישראלים בלבוש נאצי. זאת ועוד, יש לדווח על אירועים כאלה תוך גינוי ברור וחד-משמעי מצד עורכי התקשורת וכתביה, הפועלים כאזרחים אחראים בדמוקרטיה.

קיימים גבולות לחופש הביטוי ולחופש העיתונות.¹ רצח ראש הממשלה רבין הביא לתחושה גוברת של דחיפות, לרגישות רבה יותר למילים, לסמלים ולביטויים, למודעות גוברת בדבר כוחה של המילה ביצירת אווירה ובעיצוב המציאות. לא המעשים בלבד מעצבים את המציאות; שפה יכולה לבנות או להרוס דימויים, השקפות עולם, תרבויות וחברות. רצח ראש הממשלה רבין הצית את הוויכוח בדבר מהותה של הסתה, ובדבר צורות הביטוי שאינן צריכות להיכלל תחת עיקרון חופש הביטוי.

ג. מקרה ההסתה: חריג לעקרון חופש הביטוי

ג'ון סטיוארט מיל כותב במסתו הידועה "על החירות" שדעות מאבדות את חסינותן כאשר הנסיבות שבהן הן מובעות משמשות, על-ידי עצם הבעתן, הסתה ברורה למעשה זדוני. כך, ראוי למנוע השמעת דעה שסוחרי הדגן הם מרעיבי העניים בפני המון נרגש שהתקבץ לפני ביתו של סוחר תבואה, או הפצתה בקרב ההמון בצורת מנשר (Mill, 1948, p. 114). עם זאת, אותה דעה עצמה ראויה להיות מובעת ללא הפרעה מעל דפי העיתונות.

מיל התייחס להסתה כאמירה שאומרה מתכוון שתוביל למעשה זדוני כלשהו, בנסיבות המתאימות לביצוע מעשה כזה. במקרים כמו זה של סוחר הדגן מיל היה מחשיב דיבור כהסתה, בין אם הוביל למעשה זדון ובין אם לאו. למרות שלא אמר זאת במפורש, מיל רמז שביטוי המכוון להוביל בני אדם לביצוע מעשה זדוני – בנסיבות העלולות לגרום להם להתגייס לעשיית המעשה – הוא הסתה.

באנגליה של המאה התשע עשרה היו סוחרי הדגן בעלי חשיבות רבה. הם שקבעו את מחירי הלחם, ובאותה התקופה מי שלא יכול היה להרשות לעצמו קניית לחם היה עלול לגווע ברעב. דמיינו לעצמכם סוחר דגן המבקש לקבוע לעצמו מתח רווחים נכבד יותר, וכתוצאה מכך אנשים רבים בחבל הארץ שבו השפעת הסוחר רבה מוצאים עצמם במצב קשה ביותר. הם מארגנים הפגנה מול ביתו כדי להביע את מחאתם. בנסיבות רגישות אלה רק קו דק, מילים ספורות,

עלולים להפריד בין קהל מפגינים לבין אספסוף חסר שליטה. להט דיבור ארסי של נואם בעל כושר ביטוי עלול להפוך את הקהל למסה קריטית חסרת פנים וצורה, שטופת זעם, שתסתער על בית סוחר הדגן כדי להעביר רעתו מן העולם. היחידים מאבדים את זהותם כפרטים ואת כושר השליטה העצמית הביקורתית, ומבקשים פורקן בצורה יצרית המתועלת נגד מי שנתפס כאויבם (ראו נדלר, 2002).

בספרי **גבולות הסובלנות והחירות** טענתי כי ההבדל הבסיסי בין הסתה (incitement) לבין הטפה (advocacy) או הבעת דעה הוא, שדברי ההסתה נועדו להמריץ את אלה אשר אליהם הם מכוונים לבצע לאלתר או תוך פרק זמן קצר פעילות מזיקה כלשהי, ולא רק לגרום למאזינים להאמין בדבר מה, כאשר הדברים נאמרים בנסיבות שבהן הם אכן עלולים לגרום לפעולה מזיקה. הסתה היא ביטוי-פעולה (speech-act) הקרוב מאוד באופיו לפעולה (כהן-אלמגור, 1999, עמ' 147). הייחודיות במקרים של הסתה היא שהסבירות של סכנה מידית היא גבוהה, וכמעט שלא קיימת הזדמנות לנהל דיון פתוח או להעלות שיקולים נגדיים העשויים להפחית מהשפעת הביטוי. השופט אוליבר וונדל הולמס (Holmes) הסכים שבנסיבות מסוימות, כאשר הדיבור קשור קשר הדוק לעשייה ועלול לגרום לתוצאות מזיקות, יש להפסיקו. בדומה לדוגמה של סוחר הדגן של מיל, הולמס טען בחוות דעת נודעת שאיננו יכולים להרשות קריאה כוזבת "אש!" בתאטרון הומה אדם (Schenk v. U.S., 249 U.S. 47, 1919). גם כאן הגבלת הדיבור מוצדקת, שכן תוכן הביטוי (כלומר השפעתו, לא ערכו הפנימי), אופן הביטוי וכוונת הדובר מכוונים כולם לגרום היזק; זאת בעוד שהקהל מצוי בתנאים שמפחיתים את אפשרותו לשקול את המצב באורח הגיוני. על כן, קריאה כזאת עלולה להוביל את הציבור לפעול בצורה מזיקה (לעצמם כמו גם לאחרים). ככל שגובר הסיכוי שביטוי מזיק יגרום להשפעה מידית מזיקה, פוחת משקלם של הנימוקים המקנים לחופש הביטוי מעמד מיוחד. ההגבלות צריכות להיקבע בהתאמה לתוכן הדברים, שאם לא כן התוצאות עלולות להיות מסוכנות מדי. כפי שניסח זאת זכריה צ'פי: "מותר לעשן, אך לא בחבית אבק שרפה" (Chafee, 1946, p. 397).

התאוריה של מיל היא תוצאתית (consequentialist) (ראו Cohen-Almagor, 1997; Cohen-Almagor, 1997a; Sumner, 2000). הוא האמין שעלינו לשקול היטב את הנסיבות ולהרהר בתוצאות האפשריות של התנהגות לאור הגורמים השונים של כל מקרה. מיל התעלם משתי סוגיות סמוכות זו לזו הקשורות לדיונו והחיוניות להבנת ההסתה כפי שאני תופס מושג זה כיום. האחת היא תפקידם של אמצעי התקשורת בהעלאת נושא ההסתה. מיל לא התייחס אליה מסיבות מובנות. בזמנו, רק חוגים מסוימים בחברה, קרי העילית, קראו עיתונים, ולא הייתה תקשורת אלקטרונית להעברת דעות. הסוגיה השנייה קשורה הדוקות להשפעת כלי התקשורת ההמוניים, ועניינה ביצירת אווירה של הסתה. דוגמת סוחר הדגן מתייחסת למקרה בודד שבו אפשר היה להסיק קשר ישיר מן הדיבור המזיק אל הפעולה האלימה. כאשר אנו בוחנים את האירועים שבין ספטמבר 1993 לנובמבר 1995 – מן החתימה על הסכמי אוסלו ועד לרצח רבין – איננו יכולים להתעלם מן האווירה הסוערת שנוצרה עקב עשרות אירועים נגד ההסכם שתוזמרו על-ידי האופוזיציה, כדי לחתור תחת הממשלה, לעכב את תהליך השלום ובמיוחד כדי

להציג את יצחק רבין כבוגד המוותר על ארץ-ישראל לטובת הרב-טרוריסט יאסר ערפאת. רבין הוצג כמי שמתעלם מן התנ"ך ומן היהודים המאמינים בו, מקריב את ביטחון המדינה ובוגד בעם ישראל. מקרי הסתה אלה נסקרו בחלקם על-ידי התקשורת, אך מעט מאוד נעשה כדי לגנותם ולהילחם בהם. למה הדבר דומה? לפצצות מצרר של מילים המכסות שטחים גדולים. פעמים רבות דברי הסתה המועברים על-ידי אמצעי התקשורת ומוגברים על-ידם נופלים על אזניים ערלות. אך לעתים הם נופלים על אזניים כרויות לרווחה, ומסייעים לשכנע את המשוכנעים כי יש לקום ולעשות מעשה: יש לעבור ממילים למעשים, מדברים מזיקים למעשים מזיקים. כך למשל הרב קורף, ראש חסידות חב"ד בפלורידה, צוטט כמי שאמר כי רבין הוא "בחזקת אויב", כי חל עליו הכלל "הקם להרגך השכם להרגו", וכי לא יצטער אם תהיה התנקשות בחיי ראש הממשלה (אלדר, 1995; ראו גם ברזילי, 1995). הרב אברהם הכט, ראש הקהילה הסורית בניו-יורק, אמר בריאיון כי דינו של רבין הוא דין מוסר, קרי דין מוות. הכט הסביר כי כל מי שמעביר בכוונה תחילה לזרים בני אדם, רכוש או נכסים השייכים לעם היהודי עבר על חטא שעונשו מיתה, וכי לפי הרמב"ם כל מי שהורג אדם כזה עשה מעשה טוב (שמיר וסער, 1995). בדיעבד אנו יודעים כי הדיון ההלכתי בסוגיות של "דין רודף" ו"דין מוסר", שעלה בשיחות פנימיות שניהלו רבנים בישיבות וכוללים בארץ ובעולם, נפל על אזני הכרויות לרווחה של יגאל עמיר ששוכנע כי ההלכה מחייבת לרצוח את ראש הממשלה. בשלב מסוים ראה עצמו כשליח ההלכה לדבר מעשה זה.

השבוע, שבועון חרדי הנוקט עמדות ימניות לאומניות קיצוניות, ניהל במהלך שנת 1995 מסע הסתה בוטה נגד ראש הממשלה. צוטטו בו התבטאויות על כוונות לרצוח את רבין, לעתים ללא כל הסתייגות. בין היתר נכתב בו כי יש להעמיד לדין את רבין ולהוציאו להורג, או לאשפוז בבית משוגעים. העיתון כינה את רבין "יודנראט", "בוגד", "שיכור", "שקרן פתולוגי", "עוכר ישראל" ו"קאפו"; כתב שאין לראש הממשלה סיבה להתלונן על שכינו אותו "רוצח", וטען שרבין מביא את ישראל "לסכנת השמדה". העיתון ניבא כי יבוא יום והציבור הישראלי "יביא את רבין ופרס לדוכן הנאשמים בבית המשפט, כאשר האלטרנטיבה תהיה או עמוד התלייה או בית משוגעים. הצמד המטורף/מרושע הזה או שנטרפה עליו דעתו או שהוא בוגד בעליל". **השבוע** אף יזם דיון בשאלה אם דין רבין למות ואיך ראוי להמיתו (אילן, 1995; קרפין ופרידמן, 1999, עמ' 121). תעודת פטירה מזויפת של רבין הופצה בהתנחלויות בגדה. סיבת המוות נרשמה כהתאבדות. כמו כן הופצו שטרות כסף ועליהם קריאה "לרצוח את רבין, ולירות בחיילים המפנים ישובים". בנימין כהנא, ראש תנועת "כהנא חי", הצהיר כי "אנשים רבים סבורים שהפתרון הוא לרצוח את רבין ופרס" (נשר, 1995). רבין התקבל בכנס עולים יוצאי ארצות אנגלוסקסיות במכון וינגייט בקריאות "בוז", "רבין לעזה-זל" ו"הנה הכלב מגיע" (ארזי, 1995). אליקים העזני בנה מנגנון של הסתה מכוונת. הוא היה הראשון שהלביש פְּפִייה על ראשו של רבין, טבל את ידיו בדם, והשווה בין ממשלת רבין לממשלת וישי ששיתפה פעולה עם הנאצים בצרפת (קרפין ופרידמן, 1999, עמ' 101; שפרינצק, 2002, עמ' 278). אורי אלוני, ראש צעירי הליכוד, קרא יחד עם חבר מרעיו לרבין "בוגד" ו"רוצח", וערוץ 7 הודיע כי רבנים הוציאו על רבין דין רודף על בגידתו בעם ישראל (קרפין ופרידמן, 1999, עמ' 114, 119). משה פייגלין

מתנועת "זו ארצנו" אמר בריאיון: "גם היטלר עלה לשלטון בבחירות דמוקרטיות. רבין הוא היודנראט שמעלה אותנו על הרכבות". גם הרב נחום רבינוביץ השווה את ממשלת רבין ליודנראטים באירופה, הגדיר את רבין כמוסר ואמר כי לפי הרמב"ם הוא מתחייב בנפשו (קרפין ופרידמן, 1999, עמ' 126, 158, 160). ח"כ רחבעם זאבי כינה את הממשלה "הקרמלין הישראלי", לבניין הממשלה קרא "מצודת המתיוונים והמתבוללים", ואת השרים הקניט כמי ש"כועסים ומפחדים ומצווים את המשטרה להכות את העם שמפגין נגדם". מול הכרזה "רבין הוא המהנדס" הצהיר זאבי שכאשר תעלה ממשלה לאומית לשלטון, "נעמיד לדין את השרים ואת עושי דברם על כל מהלכי הבגידה ומסירת שטחי הארץ" (ירושלמי, 1995).

אדון עתה במפורט בארבעה מקרי הסתה לפני הרצח שחייבו התערבות תקיפה, ואולם לא ננקטו צעדים מספיקים כדי למנוע אותם או להעניש את המעורבים בהם. לא אציע כאן תיאור מפורט של כל המקרים.² ארבעת המקרים נועדו להדגים מגמה, גישה שהייתה נפוצה בבתי המשפט בישראל. כל המקרים עסקו בהסתה; כלומר, כולם כוונו לגרום לאלימות נגד מטרה מסוימת, והייתה סמיכות זמנים בין הביטוי לבין הפעולה האלימה הרצויה. כל המקרים נועדו ליצור אווירה של דה־לגיטימציה ושל התלהמות נגד הממשלה, ובמיוחד נגד ראש הממשלה רבין. הם התרחשו לאחר חתימת הסכמי השלום. שני המקרים הראשונים מדגימים קיצוניות פוליטית בוטה. האחרים הם דוגמאות להסתה במסווה דתי. לאחר מכן אזרה אור על ההחלטה בעניינו של עידו אלבה, שדומה כי טון כתיבתה ותוכנה יש בהם כדי להצביע על שינוי בטיפולו של בית המשפט העליון בנושא ההסתה.

ד. הסתה: דוגמאות שקדמו לרצח רבין

1. מדבקות שנשאו את הקריאה "להרוג את רבין":

ב־30 באוקטובר 1993, בעת ביקורה של שרת העבודה דאו אורה נמיר באור־עקיבא, הופצו מדבקות שנשאו מסר קצר וברור: "צריך להרוג את רבין". אמירה זאת היא מקרה מובהק של ביטוי מזיק אשר עקרון חופש הביטוי אינו צריך לחול עליו. סומנה מטרה, והושמעה הצהרה ברורה בדבר גורלה הרצוי של אותה מטרה. הייתה זו קריאה מפורשת לרצח. מעבר לכך, הנסיבות תרמו לסכנה של נקיטת פעולה מזיקה כאן ועכשיו. המדבקות הופצו בעת ביקורה של שרה בממשלת רבין והייתה אפשרות שאחד או יותר מקרב הנוכחים בקהל, אשר רבים מהם התנגדו להסכמי אוסלו ולמדיניות ממשלת רבין, ינקטו פעולה כדי לרצוח את נציגתו של רבין.

השניים אשר הפיצו את המדבקות, אהובה ווענונו וגיל שרון, הועמדו לדין בגין:

1. מעשי המרדה – עברה על סעיף 133 לחוק העונשין תשל"ז-1977.
2. פרסומי המרדה – עברה על סעיף 134 (א) + 26 + 499 לחוק העונשין תשל"ז-1977 (ת"פ 152/94 מדינת ישראל נגד גיל שרון ואהובה ווענונו, בית משפט השלום בחדרה). השניים קיבלו עונשים קלים ביותר. השופט עמירם שרון דן כל אחד מהם למאסר בפועל למשך

שלושה חודשים, למאסר על תנאי למשך שישה חודשים, לתשלום קנס בסך 1,500 ש"ח או חודש ימים מאסר. פסק דין זה לא יכול היה לשמש כעונש מרתיע כלפי המסיתים להתנקשות בחיי ראש הממשלה רבין. במקום להכריז בתוקף שבית המשפט לא יסבול קריאות מפורשות לרצח, בית המשפט פטר את העניין כטעות מצד הנאשמים, והתעלם מן ההקשר שבו חולקו המדבקות ומן האווירה הלוהטת שדרשה התערבות שומרי החוק כדי להרגיעה.

2. רבין במדי ס"ס:

באוקטובר 1995, בהפגנה גדולה של הימין נגד הסכמי אוסלו, הניפו כמה פעילי "כך" כרזות של רבין לבוש במדי ס"ס שחורים. פניו של ראש הממשלה הודבקו על גבי תמונת גופו של המנהיג הנאצי הידוע לשמצה היינריך הימלר (בנדר וגלנטי, 1995). שלטונות החוק לא נקטו צעדים משמעותיים להפסיק את ההסתה או להביא לדין את אלה שנופפו בכרזות המבחילות. לגבי כל יהודי הנאצים הם האויב המובהק והאכזרי ביותר. אין לנו שיח ושיג עם נאצים ואין להם כל מקום בחברה הישראלית. הם פושעים הראויים בעיני רבים למוות. בהקשר זה יש להדגיש את ההבדל בין כינוי קבוצה בשם "נאצים" לבין סימון אדם אחד כמטרה בכינוי מבחיל זה והלבשתו במדי ס"ס. שלטונות החוק התעלמו מהסתה ברורה זאת. רק לאחר רצח רבין ננקטו אמצעים למצוא את המסיתים ולחקור אותם.

שני הפעילים הועמדו לדין על הנפת הכרזות. נאשם מספר 2 הואשם גם בכתיבת הססמה "רבין קרבן השלום, פרס הבא בתור", וכן "פרס ממשיד בדרכו של הנאצי היטלר" (673/95 בית משפט השלום ירושלים, 1996). השופט בן-דור ציין שלא היו לנאשמים הרשעות קודמות, ושהתנהגותם נבעה מאמונה אידאולוגית. לדעתו, נוסחת האיזון חייבה שלילת חופש הביטוי כאשר הנזק לסדר הציבורי חמור ורציני, כפי שהיה במקרה זה. העברה של הנאשמים פגעה בסדר הציבורי באורח חמור. הצגתו של רבין במדי ס"ס העבירה חלחלה בכל יהודי. אנשים שראו בראש הממשלה בוגד, אדם שמדיניותו עלולה להביא להשמדת ישראל כפי שהנאצים הביאו להשמדת העם היהודי, מוסתים על-ידי הכרזה לפגוע בראש הממשלה רבין. גרפיטי כגון "רבין קרבן השלום, פרס הבא בתור" מעוררים רגשות דומים באנשים המזדהים אתם. שני הנאשמים הורשעו על כן בדין. גזר דינו של נאשם מספר 1 היה מאסר על תנאי לשלושה חודשים למשך שנה ו-152 שעות שירות למען הקהילה. נאשם מספר 2 פתח באותו זמן עסק חדש, והיה עליו להקדיש את זמנו ומרצו לעניין זה. השופט התחשב בכך וגזר עליו שלושה חודשי מאסר על תנאי למשך שנה וקנס בסך 950 ש"ח.

עם כל הכבוד הראוי, נראה לי שהיו אלה עונשים מגוחכים. הסתה חייבת להיות מוצאת אל מחוץ לעקרון חופש הביטוי, ולהיחשב לעברה פלילית הנושאת עונש חמור. יש כיום מקום לחקיקה שתחדד את ההבחנה בין הסתה לבין הטפה. יש לתקן את חוק העונשין כך שיאפשר העמדה לדין של כל מי שיתיר לרצוח אדם אחר או יעודד אלימות או רצח. חשוב להוסיף סעיף הנוגע לקריאה למוותו של אדם מסוים או של אנשים מסוימים; יש לקבוע בחוק עונש חמור לעברות אלה, ולהבטיח שיושם כראוי ובמלוא הרצינות.

אני תומך גם בתיקון חוק העונשין כך שיאסור שימוש בסמלים נאציים בתרבות הפוליטית בישראל. חוק דומה קיים בגרמניה.³ נראה שהמחוקק הישראלי לא שקל חקיקת חוק כזה קודם לכן, במחשבה שיהודים יימנעו מלנצל סמלים נאציים למטרות פוליטיות. החודשים האחרונים של 1995 הוכיחו ששיקול זה היה מוטעה. החוק חייב להבהיר שאין מקום לסמלים נאציים בזירה החברתית הישראלית.

עלי להוסיף כי ככל הנראה לא כל העובדות בעניין זה נחשפו בפני הציבור. יש מקום לחשד שגזרי הדין הקלים ניתנו גם בשל מעורבות השב"כ באירועים. ייתכן שהקנאים האידאולוגים פעלו לפי הוראותיו של סוכן השב"כ אבישי רביב. השב"כ סייע בהקמת ארגון הטרור "איל", שרביב עמד בראשו. אני חוזר ואומר: לא היה זה מקרה של השתלת סוכן בארגון טרור קיים כדי לחשוף את פעולותיו ולהתריע מראש על מעשי אלימות. המדובר כאן בהקמת ארגון טרור חדש שהיה פעיל ביצירת אווירת השנאה וההסתה שהובילה לרצח ראש הממשלה רבין. ייתכן שרביב, שהיה סוכן סורר בעל יזמות עצמאיות, לא ביקש אישור להקמת הארגון; עם זאת, השב"כ המשיך לממן את רביב ופעילותו. הסוכן רביב, המכונה "שמפניה", היה דמות מרכזית במחנה הקיצוני שלחם נגד עשיית פשרות למען השלום ובעד אחדות ארץ-ישראל כבר מתחילת שנות השמונים. פעילותו לא כללה דיבורי שטנה בלבד אלא גם התקפות אלימות נגד ערבים. ההיגיון שבתמיכה באיש כזה, הפיכתו למנהיג הפועל נגד אשיות הדמוקרטיה הישראלית ומתן תמיכה כספית לארגון טרור על-ידי סוכנות ממשלתית מרכזית – כל אלה נשגבים מבינתי.

אבישי רביב הועמד לדין מאוחר יותר על אי-מניעת רצח ראש הממשלה יצחק רבין. בשלב העדויות במשפטו של סוכן השב"כ לשעבר הובאה עדות של ראש צוות חוקרים בשב"כ, המכונה "יוני", שהעיד כי יומיים לאחר רצח רבין הודה רביב בחקירתו בשב"כ כי "שמע את יגאל עמיר מתבטא בנושא 'דין רודף' ומתבטא שיהרוג את רבין". העד הוסיף כי אמירה זו עומדת בסתירה לעדותו של רביב בפגישה שנערכה עמו בשב"כ בליל הרצח, ובה טען כי "מעולם לא שמע התבטאות של עמיר על פגיעה בראש-הממשלה". "יוני" גילה בעדותו כי "הייתה התבטאות של יגאל עמיר שלפיה הבנו שאבישי ידע על ההתבטאות של עמיר בנושא ראש-הממשלה ולא דיווח על כך. בשב"כ נדלקה נורה אדומה. החלטנו שאנו צריכים לבדוק את זה עד תומו ולברר מה הוא ידע, ומה הקשר, ואם יש דברים נוספים שהוא מסתיר. זו הייתה הפתעה מבחינתנו". העד הוסיף כי בעקבות זאת זומן רביב לחקירה בשב"כ יומיים לאחר הרצח, ואז נשמעו מפיו דברים חדשים. זו הייתה הפעם הראשונה שרביב הודה כי הוא שמע את יגאל עמיר "מתבטא בנושא 'דין רודף', מתבטא שיהרוג את רבין". עם זאת עד תביעה נוסף, חוקר שב"כ המכונה "רוני", אמר כי רביב אכן שמע את עמיר אומר שצריך להרוג את רבין, "אבל לא לקח את זה ברצינות, התייחס לכך כאמירה סתמית. אין כאן אי-מניעת פשע" (אדטו, 2002).

יש לציין גם את תפקיד התקשורת בסוגיית רבין/הימלר. בתרבות הישראלית הדפסת כרזות המציגות את ראש הממשלה רבין במדי ס"ס אינה אתית. אמירה זאת מתייחסת להבחנתו של היועץ המשפטי לממשלה בן-יאיר בין דיווח ישיר של הסתה לבין דיווח עקיף. יש להבחין בין דיווח המציין כי במהלך הפגנה הונפו כרזות המראות את רבין במדי ס"ס, לבין הדפסה בפועל

של התמונות בעיתונות ובכך סיוע לקידום מטרות המסיתים. אסור לתקשורת לשמש במה להפצת שנאה ואלימות. ואכן עורכי העיתונים **ידיעות אחרונות והארץ** הפעילו צנזורה עצמית ונמנעו מהדפסת תמונות אלה. לצערי, עורך **מעריב** חשב אחרת ולא ראה כל פגם בפרסום המעשה המסיתי. התנהגותם של עורכי **ידיעות אחרונות והארץ** היא דוגמה לשימוש במוסרות אתיות מבלי להזדקק להתערבות ממשלתית או משפטית.

3. עלון ההסתה של הרב גינצבורג:

בספטמבר 1994 פרסם הרב יצחק גינצבורג, ראש ישיבת קבר יוסף בשכם, עלון בשם "ברוך הגבר". בעלון זה הציג הצדקות הלכתיות ואידאולוגיות למעשה הרצח במערת המכפלה בחודש פברואר 1994.⁹ דברי הרב זכו לתהודה בקרב החוגים המקורבים לו והמשמעותיים בעבורו. האיש אינו אדם שולי או דג רקק הלכתי. רבים מקשיבים לדבריו קשב רב (גורלי, 2001). בעטיין של הצדקות אלה תבע הרב יואל בן-נון מהתנחלות עפרה לפזר את ישיבת קבר יוסף בטענו כי יש בה פוטנציאל לרצח וסכנה להתיישבות, לישיבות, לחברה ולמדינה כולה (קרפין ופרידמן, 1999, עמ' 19).

חמש המצוות ששימשו כמניע למעשהו של ד"ר גולדשטיין, על-פי הרב גינצבורג, היו: נקמה, ביעור הרשע, קידוש השם, גאולת דם ומלחמה. הצהרה כזאת מעוררת את השאלה האם היהדות עולה בקנה אחד עם הומניות. היועץ המשפטי לממשלה בן-יאיר היה חייב לבחון האם שבחים אלה נחשבים להמרדה לפי פרק ח של חוק העונשין התשל"ז.

חוק העונשין מגדיר "המרדה", בין היתר: (3) לעורר אירצון או מורת רוח בקרב יושבי הארץ; (4) לעורר מדנים ואיבה בין חלקים שונים של האוכלוסין" (מדינת ישראל, חוק העונשין, 1977). איני מאושר מלשון החוק הזה, המותיר תחום נרחב להגבלת חירויות היסוד. לדעתי יש לנסח את החוק מחדש במונחים מגבילים הרבה יותר. עם זאת, במקרים מסוימים הכרוכים בהסתה רצוי יותר ליישם את החוק כמות שהוא מאשר להעביר למסיתים מסר סלחני כאילו הצהרותיהם הזדוניות יכולות להיאמר מבלי שיעשה מעשה לעצרם (Cohen-Almagor, 1997b). לדעתי, העלון של הרב גינצבורג עורר מורת רוח וטינה בקרב פלסטינים וישראלים כאחד, וגרם לרגשות איבה בקרב שכבות שונות של האוכלוסייה. היה בהחלט מקום להעמידו לדין על המרדה.

יתר על כן, לדעתי הרב גינצבורג היה צריך לעמוד לדין על הפרת שני חוקים אחרים: על הפרת סעיף 4 של הפקודה למניעת טרור (1948), שלפיו אדם המפרסם בכתב או בעל פה דבר שבה, אהדה או עידוד למעשי אלימות העלולים לגרום למותו של אדם או לחבלתו, או איומים במעשי אלימות כאלה, יואשם בעברה; ובצאתו חייב בדין יהא צפוי לעונש מאסר עד שלוש שנים או לקנס עד 1,000 לירות או לשני העונשים גם יחד (**עיתון רשמי**, מס' 24, תוספת א, כ"ה באלול תש"ח, 29 בספטמבר 1948). לחלופין או בנוסף, היה צורך להעמיד את הרב גינצבורג לדין על "הסתה לגזענות", לפי סעיף 144 (א-ה) לחוק העונשין.

באוגוסט 1986, במאבקה נגד תנועת "כך" שהוקמה על־ידי הרב מאיר כהנא (כהן־אלמגור, 1999, פרק 9; 3-4, Chaps. 1987; Sprinzak, 1991, esp. Chaps. 3-4), חוקקה הכנסת חוק המציין "הסתה לגזענות" כעברה פלילית. "המפרסם דבר מתוך מטרה להסית לגזענות, דינו – מאסר חמש שנים" (144ב); "המחזיק לשם הפצה פרסום האסור לפי סעיף 144ב כדי להביא לגזענות, דינו – מאסר שנה, והפרסום יחולט" (144ד). המונח "גזענות" מוגדר כ"רדיפה, השפלה, ביזוי, גילוי איבה, עוינות או אלימות, או גרימת מדנים כלפי ציבור או חלקים של האוכלוסייה, והכל בשל צבע או השתייכות לגזע או למוצא לאומי־אתני" (144א) (לדיון ביקורתי בחוק ראו כהן־אלמגור, 1999, פרק 13). קריאת פסק דין **אלבה** (ע"פ 2831/95 **עידו אלבה נגד מדינת ישראל**, 24 בספטמבר 1996) מעוררת מחשבה כי לאחר ההתנקשות בחיי ראש הממשלה יצחק רבין, ייתכן שפרסום דברי הרב גינצבורג היה מוביל לכתב אישום על הסתה לגזענות.

הרב גינצבורג לא הועמד לדין באותו זמן, בין אם על הסתה לגזענות בין אם על המרדה או על הפרת הפקודה למניעת טרור. רק לאחר רצח ראש הממשלה נקטו השלטונות פעולה נגדו. ב-10 במרס 1996 הושם הרב גינצבורג במעצר מנהלי, אחד מן ההליכים הפחות דמוקרטיים במסגרת החוקית בישראל, לתקופה של חודשיים. העילה לצו המעצר הייתה שיעורים שבהם הורה הרב לתלמידיו כי חובה הלכתית לנקום בערבים על הרציחות שנעשו על־ידי החמאס והג'יהאד האסלאמי בירושלים, באשקלון ובתל אביב.

הרב גינצבורג עתר לבית המשפט העליון נגד החלטת המעצר (עמ"מ 4/96 **הרב יצחק גינצבורג נגד שר הביטחון וראש הממשלה**, פ"ד 50 (3), תשנ"ו/תשנ"ז 1996, עמ' 221). טענתו העיקרית הייתה שאין במה שאמר דבר שיוכל לשמש בסיס להנחה שהיה קיים קשר סביר בין הצהרתו לבין נזק שנגרם לערבים על־ידי תלמידיו. הוא טען שדעותיו אינן חד־צדדיות, ולהגנתו הביא אחד מפרסומיו, "גילוי דעת תורה", שכתב בו כי "אסור לפגוע בחיי לא יהודי שאינו עושה עימנו מלחמה" (פסקה 3, עמ' 223). נציג המדינה טען בתגובה שהרב גינצבורג הוא בעל השפעה עזה על תלמידיו, ושהטפותיו לנקום בערבים הן סיבה לחשוד שתלמידיו עלולים לפעול לפי הוראות רבם.

השופט דליה דורנר קיבלה את ערעורו של הרב. היא הסבירה:

השימוש בסמכות המעצר המינהלי מותנה בכך שלא ניתן להגן על שלום הציבור וביטחונו באמצעים רגילים. . . כאשר הגשת כתב־אישום אינה אפשרית משום שהראיות נגד החשוד למרות מהימנותן אינן קבילות, הוצאת צו־מעצר מינהלי מותנית בקיום "ודאות קרובה" (וליתר דיוק קירבה לוודאות) לכך שהימנעות ממעצר תגרור פגיעה של ממש בביטחון המדינה וביטחון הציבור (פסקה 5, עמ' 223).

במקרה הנוכחי "לא נטען כי המערער יעשה מעשים המסכנים את ביטחון הציבור. המערער נעצר בשל חשש כי בהשפעת דבריו יבצעו תלמידיו מעשים המסכנים את ביטחון הציבור" (פסקה 6, עמ' 223). בנוסף, הרב גינצבורג הרצה לעתים קרובות בפני מאות אנשים ופרסם בעבר את דעותיו בכתב. השופט דורנר הזכירה שבאחד מפרסומיו נאמר כי "יש הרואים

במעשיו של ברוך גולדשטיין, מבצע הטבח במערת המכפלה, 'קידוש השם'" (פסקה 6, עמ' 223-224). למרבה הצער היא נמנעה מלהביע דעה באם היה בפרסום זה משום הפרה של חוקי מדינת ישראל.⁵ עם זאת היה ברור שהרצאותיו וכתביו של הרב לא חסרו ראיות ועדויות, כך שלא היה צורך לנקוט צעד יוצא דופן של מעצר מנהלי.

אני מסכים עם כבוד השופטת דורנר שלא היה מקום להחזיק את הרב גינצבורג במעצר מנהלי. אני מסתייג מן השימוש באמצעי זה בחברה דמוקרטית. במאמר אחר טענתי כי הליך המעצר המנהלי הוא לא-צודק בעליל מכיוון שהוא נעדר שימוע נאות או הליך חוקי תקין. הוא נוגד את רוח הדמוקרטיה ואת ההיגיון הליברלי, השוללים מעצרים שרירותיים. הליך זה ננקט על-ידי משטרים עריצים לשם דיכוי האופוזיציה. רודנים אינם מחויבים לקיים דיני ראיות או לגלות מידע לעצורים. בניגוד לכך, מדינות דמוקרטיות מחייבות שכל ההליכים החוקיים ימוצו לפני שאנשים יושמו מאחורי סורג ובריח. על התביעה להוכיח בבית המשפט שנעשתה עברה פלילית המצדיקה ענישה. הנאשם זכאי להיות מיוצג על-ידי עורך דין, לזמן עדים ולחקור אותם. ההליך השרירותי של מעצר מנהלי נמנע מכל אלה, ועל כן הוא נוגד את מושג עשיית הצדק. טענתי היא לפיכך שיש לאפשר לתביעה לתבוע, לנתבעים להגן על עצמם, ולבית המשפט לעשות צדק על-פי הראיות המהותיות. אם אין ראיות מספיקות לתביעה, או אם התביעה אינה מסוגלת לספק ראיות מהותיות רלוונטיות, הרי שיש לכבד את חירות הנאשמים. אין הליך שצריך לעמוד מעל לחוקיות השיפוט (Cohen-Almagor, 2000).

בעוד שאני מסכים שאין לראות במעצר המנהלי אמצעי מתוך מלאי אמצעי המניעה, וודאי שאין לראות בו סם הרגעה או תחליף להליכים פליליים, אני סבור שהיה מקום להגיש תביעה פלילית נגד הרב גינצבורג על התבטאויותיו המסיתות. אני חוזר ואומר שהיה עליו לעמוד למשפט על הסתה לגזענות, על הדחה למעשי טרור ועל המרדה.⁶

יש מקום להערה נוספת בקשר לחוק העונשין. לאחר רצח רבין, שר המשפטים דוד ליבאי והיועץ המשפטי לממשלה בן-יאיר המליצו שחוק העונשין העוסק בהמרדה יוגדר בצורה ברורה יותר. פרופ' ליבאי ביקש מפרופ' מרדכי קרמניצר מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים להכין טיוטת הצעה לחקיקה בעניין הסתה;⁷ אך בשלב מאוחר יותר ננטש הרעיון. עליי לציין בצער שמשדד המשפטים לא מימש את המלצתו הוא משיקולים פוליטיים (לדיון נוסף, ראו קרמניצר, 2002).

בינואר 2001 התפרסם ריאיון שנערך עם הרב גינצבורג, שבעקבותיו ובעקבות פרסומים חדשים נוספים של הרב גינצבורג נפתחה חקירה במשטרת רמלה, וממצאיה הועברו לפרקליטות המדינה. בריאיון אמר גינצבורג, בין השאר: "יש מושג של עולם שלישי, שהוא הכי פרימיטיבי בסולם העמים, והכוונה לעם הערבי שנמצא הכי נמוך בסולם. הרצחנות והאנטישמיות שלו באה לידי ביטוי בפיגועים ובמעשי חבלה, וטבעו החייתי מדרבן אותו להרוג ולאבד בנו. על פי הקבלה העם היהודי הוא היצירה האנושית הכי מתקדמת גם בשכל וגם ברגש, אבל ישמעאל הוא עם של עבדים, ואופי של עבד הוא אופי מופקר ולא מרוסן" (גורלי, 2001).

ככל הנראה, את "ברוך הגבר" כבר אי-אפשר לרכוש בחנות המפיצה את כתביו וקלטותיו של הרב בכיכר הדווידקה שבמרכז ירושלים, שכן הפרסום אזל מן השוק. אבל אין מחסור בחומרים אחרים, קשים לא פחות. למשל, "קריאה נרגשת לחייל ולשוטר לסרב פקודה הנוגדת את התורה". הקריאה קובעת כי בין רב למפקד יש להעדיף את דעת הרב, במיוחד כשמדובר בפקודה בעלת חומרה מיוחדת: "פינוי יישוב יהודי בארץ-ישראל (תוך כדי מסירת שטחי ארץ-ישראל ליד נוכרים) שקול כנגד שלוש העבירות החמורות – שפיכות דמים, גילוי עריות, עבודה זרה – שעליהן נאמר 'ייהרג ולא יעבור'". באגרת למחשבה לחידוש הברית כתב גינצבורג: "ארץ-ישראל נועדה להיות ארץ של עם אחד, יחיד ומיוחד! זוהי הארץ שה' בורא העולם כרת עליה ברית אתנו – עם ישראל! והברית הזו אינה סובלת מישהו זר הנכנס לתוכה ומחדיר לתוכה אווירה אחרת, ממש כמו ברית הנישואין שקשר עם גורם זר מחלל ומטמא אותה. לכן אנו מצווים להוריש ולגרש מן הארץ את הגויים שאינם מסתפחים לעם ישראל ולאמונתו". בעלון "יהודי יקר!" כתב הרב: "לפעול לגירוש הערבים מהארץ. לנתק את הקשרים עם הערבים. לא לקנות מערבים. לא להעסיק ערבים". בדיון על גבולות הארץ, תחת הכותרת "להרוג או לגרש?" גינצבורג מזכיר חכמים מחמירים הממליצים על הריגת הערבים, ורק אם לא צלח הדבר – לגרשם. גינצבורג מתון יותר: "ניתן להציע גם יישוב 'הומני' יותר (לפי תפישת דורנו): לכתחילה יש לגרש את הגויים, ובדיעבד, אם אין לנו דרך לעשות זאת, עלינו להרגם (ובלבד שלא יהו בארצנו)". זאת ועוד, ב"מכתב גלוי" לקובעי המדיניות, לחיילי צה"ל ולמפקדיו, גינצבורג קורא "לעשות נקמה באויבי ישראל" אחרי פיגוע של מחבלים: "כל נפש מישראל שקולה כנגד עולם ומלואו. כאשר מחבלים או צבא אויב פוגעים בנפש מישראל ר"ל, גם 'מאה ערלות פלשתים' אינן די כפעולת תגמול על ידי צבא ישראל" (גורלי, 2001). בספר חדש, **צו השעה: טיפול שורש**, לקט מדברי הרב גינצבורג בנושאי אקטואליה, הוא מספר על מחקר של מרדכי לפיד שנרצח בפיגוע ליד חברון. לפיד, לפי גינצבורג, ערך את החישובים הגנטיים של כל העמים בעולם. "הוא כתב ספר שעדיין לא יצא לאור, העוסק בהגדרה נכונה בין יהודי לגוי מבחינה גנטית. מסקנתו המדעית, ככל שהצלית, היא שיש ליהודי אופי וטבע אחר. גם לפי ספרו של לפיד וגם על פי הקבלה יש שני מרכזים של מודעות בנפש – מוח ולב – כלומר שכל ורגש. יש עמים שחוסר ההתפתחות שלהם הוא במוח ויש עמים שחוסר ההתפתחות שלהם הוא בלב. העם היהודי הוא השלב המתקדם ביותר של שני המישורים הללו – השכל והרגש. ישמעאל, עליו נאמר 'עבד כי ימלוד', נולד לפי התנ"ך להגר, שפחת שרה, ויש לו דין של עבד. חז"ל אמרו שכל 'עבד בהפקרותא ניחא ליה', כלומר יש לו אופי מופקר ולא-מרסן, וכמו שנאמר על ישמעאל בפרט: 'והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו' (בראשית טז, יב)". כאשר נשאל גינצבורג מה צריך לעשות במקרה של פיגוע ירי על מכונית ובה נוסעים יהודים, שבו לא נלכדו המחבלים, תשובתו הייתה: "השכל הפשוט אומר שצריך מיד לפגוע בכפר הערבי הכי קרוב. להרוס אותו עד היסוד. אחר כך צריך לעשות מעשה טוב ומיד להקים ליד הכפר ההרוס יישוב יהודי" (גורלי, 2001).

4. "פולסא דנורא":

הדוגמה האחרונה של הסתה נוגעת לקללה דתית הקרויה "פולסא דנורא". באוקטובר 1995, ערב יום כיפור, אדם בשם אביגדור אסקין, בצוותא עם עמיתים לדעה, הפיץ את הקללה הזאת שחברה על-ידי שלושה "מקובלים" נגד ראש הממשלה רבין. מר אסקין צולם בזמן הקראתו את תפילת ה"פולסא דנורא", שקראה לרבין להפסיק את מעשיו הרעים בעולם הזה, בחזית מעונו הרשמי של ראש הממשלה בירושלים. התפילה הוקראה בנוכחות עיתונאים שהוזמנו לאירוע כדי לדווח על הטקס ולהעביר את המסר המסית לציבור (צזנה, 1995). המסר היה שראש הממשלה רבין לא יוכל להתחמק מן הקללה שהוטלה עליו בשל מדיניותו הרשעית. היה זה צעד פרובוקטיבי שקרא קריאה ברורה למותו.

שלטונות החוק לא נקטו צעדים נגד מר אסקין. למחרת הרצח, כאשר אסקין הופיע בטלוויזיה והצהיר כי תפילתו התגשמה "במלואה", רק אז החלו השלטונות לחפש אחריו. אנשים ליברליים דוגמת ב' מיכאל יכולים להתייחס אל הסיפור כולו בביטול: "פולסא שמולסא", כפי שמיכאל כתב באחד מטוריו. אך ליברלים אינם נוטים להאמין בקללות כאלה. הם לא ישוכנעו לעזור לאלוהים בהוצאה לפועל של משאלות לב כאלה. ההסתה נפלה על אזניים כרויות של קיצונים ותרמה לאווירה שעוררה את יגאל עמיר ועודדה אותו לבצע את מעשהו הנתעב.

בתחילת מרס 1996 פתחו טרוריסטים פלסטינים בשורת מתקפות רצחניות שגרמו למותם של עשרות אזרחים. בעקבות מעשי טבח אלה פנה מר אסקין לתקשורת והכריז שבכוונתו לבצע שוב את טקס ה"פולסא דנורא", והפעם נגד ראש הממשלה שמעון פרס. אחרי ככלות הכול הקללה הוכיחה את יעילותה בפעם הראשונה, ומדוע לא להשתמש בה שנית. שוב שימשה התקשורת שופר של כוונותיו. ב-7 במרס פרסמו שני העיתונים הפופולריים, **ידיעות אחרונות** ו**מעריב**, את דברי אסקין. בעשותם כן הם סיפקו לו במה להסתה.

אסקין הועמד למשפט על (א) ביצוע טקס ה"פולסא דנורא", תוך ציון הקשר בין הטקס לבין מותו של רבין למחרת; ו(ב) הצהרתו שכוונתו לבצע טקס דומה הקורא למותו של מחליפו של רבין, שמעון פרס. בית המשפט מצא את אסקין אשם בשני האישומים, על הפרת סעיף 4 של הפקודה למניעת טרור (1948). נגזר עליו מאסר לתקופה של ארבעה חודשים, ומאסר על תנאי לשנה נוספת למשך שלוש שנים (ת"פ 827/96 **מדינת ישראל נגד אביגדור בן ולרי אסקין** [28 מאי 1997], בית משפט השלום, ירושלים. דינים שלום, כרך יד, 613).

ידיעות אחרונות דיווח שסקר שנערך בקרב עולים מברית המועצות לשעבר גילה שאסקין נחשב לאישיות הפוליטית הרביעית בחשיבותה בישראל לאותה שנה (1997). קיימות גם ספקולציות שלאסקין קשרים בשב"כ (מולא, 1997).

בעונש שהוטל על אסקין לא היה כדי להרתיעו ממעשי פרובוקציה ואלימות נוספים. ב-1997 הוגשו נגדו שלושה כתבי אישום בנושאים שונים. בראשון נטען כי ביום שאירע פיגוע במדרחוב בירושלים (4 ספטמבר 1997) קשר אסקין קשר עם חיים פקוביץ להניח ראש חזיר בבית הקברות המוסלמי הישן בנשר, מתוך הנחה שמדובר בקברו של עז א דין אל קאסם. ביצוע המעשה הוטל

על פקוביץ אשר נסע לשוק הכרמל, קנה ראש חזיר ומשם נסע לנשר והניחו על הקבר. מיד לאחר מכן טילפן פקוביץ לכמה עיתונאים והודיעם על המעשה. שלושה ימים לאחר אותו מעשה נערכה התקהלות בלתי-חוקית מול בית הקברות, שבמהלכה נישאו שלטים "לפרק אנדרטאות קברי רוצחים". בהתקהלות השתתפו אסקין ופקוביץ (בש"פ 491/98 525/98 מדינת ישראל נ' אביגדור אסקין, בית המשפט העליון, דינים עליון, כרך נג, 666 [23 ינואר 1998]). החלטה ניתנה ב-10 פברואר 1998).

כתב האישום השני התייחס להצתת סניף "דור שלם דורש שלום" בירושלים בלילה שבין 29-30 באוקטובר 1997. נטען כי המעשה בוצע על-ידי פקוביץ בתיאום עם אסקין, ששהה באותו הלילה בחו"ל. למחרת האירוע נטען כי אסקין התקשר לפקוביץ כדי להתעדכן. כמו כן נטען כי היה זה אסקין ששידל את פקוביץ לעשות את המעשה.

כתב האישום השלישי עניינו קשר שקשר אסקין עם פקוביץ ואדם בשם הרשטיק להשליך ראש חזיר ובפיו קוראן אל תוך מתחם הר הבית בעת תפילת יום השישי באחד מימי הרמדאן. במסגרת התכנית הושגה הבנה מוקדמת בין המבצעים כי יש להזהיר את חיילי צה"ל במקום, שכן הם עלולים להיפגע. התכנית השתבשה, כי עזיר בשם פולק ששהה במעצר יחד עם הרשטיק והיה מודע לתכנית גילה אותה לרשויות. בעקבות ההדלפה נעצרו אסקין ופקוביץ.

בית המשפט המחוזי הורה לעצור את פקוביץ עד לתום ההליכים נגדו, ואילו את אסקין הורה לשחרר בתנאים מגבילים של מעצר בית, עיכוב יציאה מן הארץ, הפקדת עירבון כספי בסכום של 150,000 שקל וכן ערבות עצמית וצד ג בסך 500,000 שקל (החלטת בית המשפט המחוזי בירושלים מיום 20 ינואר 1998 בתיקים 2021/98 2023/98 שניתנה על-ידי השופט צ' כהן). מדינת ישראל ערערה על תנאי חלופת המעצר, ואילו אסקין ערער על קיומן של הראיות לכאורה ועל עילת המעצר. השופט גולדברג מצא כי יש יסוד לכאורה לעברות של קשירת קשר לביצוע עוון והתקהלות אסורה באישום הראשון, וקשירת קשר לביצוע פשע באישום השני. באשר לאישום השלישי הסיק השופט כי נקשר קשר לביצוע עברה בין פקוביץ והרשטיק, אך לא בין שניהם לאסקין. בסופו של דבר השופט קיבל את הכרעת בית המשפט המחוזי ודחה את שני העררים.

באפריל 1995 פסק בית המשפט העליון במקרה אחר של הסתה נגד פלסטינים, המבוססת על חשיבה דתית. החלטה זו הייתה ציון דרך בהחלטות בדבר הסתה בעל-פה.

5. מדינת ישראל נגד עידו אלבה:

באפריל 1995 נשפט הרב עידו אלבה בבית המשפט המחוזי בירושלים על חמישה סעיפי אישום: ראשית, פרסום הסתה לגזענות ועידוד לאלמוות בכך כי במהלך 1994 הפיץ פרסום שכותרתו "בירור הלכות הריגת גוי"; שנית, ניסיון לשדל אדם אחר (מור-יוסף) לייצר בעבורו שני משתיקי קול לצורך הרכבה על כלי נשק; שלישית, פנייה לאלשיב קלר כדי להשיג בעבורו תחמושת ולהעבירה אליו – אשר כתוצאה ממנה פנה קלר לקצין צה"ל אורן אדרי בניסיון שלא צלח,

להשיג ממנו לבנת חבלה. כן מיוחס לנאשם כי פנה ישירות לאורן אדרי בניסיון להשיג באמצעות אמצעי לחימה; רביעית, פנייה לאורן אדרי בבקשה לקבל ממנו מידע על בסיסי צה"ל בדרום הארץ ועל מצבורי תחמושת שבהם, במטרה להגיע אליהם ולגנוב מהם תחמושת; חמישית, הדחה בחקירה ושיבוש מהלכי משפט בעת היותו עצור לצורך חקירה. הרב אלבה הורשע ונדון לשנתיים מאסר בפועל ולשנתיים נוספות מאסר על תנאי לתקופה של שלוש שנים (ת"פ 251/94 **מדינת ישראל נגד עידו אלבה**, בית המשפט המחוזי בירושלים, פסק דין שניתן ב-12 במאי 1995).

הרב אלבה ערער לבין המשפט העליון, אשר אישר את ההרשעה בהחלטה של חמישה שופטים מול שניים. שני שופטי המיעוט, צבי טל ויעקב טירקל, אישרו את ההרשעה על ארבעה מתוך חמשת סעיפי האישום אך התנגדו להרשעה על סעיף האישום הראשון – נושא דיונו – שהפרסומים היו הסתה. השופט מצא, שדיבר בשם רוב השופטים, טען שהמאמר היה הסתה לפי סעיף 144 לחוק העונשין, שגם עודדה אלימות כלפי ערבים תוך הפרה של סעיף 4 לפקודת מניעת טרור (ערעור פלילי 2831/95, **הרב עידו אלבה נגד מדינת ישראל** [24 בספטמבר 1996], פסקאות 5, 23, 28, 30, 31, 42, 46).

השופט מצא הרחיב את הדיבור על תוכן פרסומו של הרב אלבה. במרכז הפרסום היו הצדקות הלכתיות להריגת גויים. הפרסום הצהיר במפורש שהאיסורים של "לא תרצח" ו"שופך דם האדם" אינם חלים על מקרים שבהם יהודי רוצח לא-יהודי. כמו כן קבע פרסומו של הרב אלבה כי זוהי מצווה מהתורה להרוג גויים, אשר מאמינים בדתות אחרות הכופרות באמונות הבסיסיות של ישראל ושל התורה. אלבה הוסיף כי בתקופות מלחמה "מצווה להרוג כל גוי מהעם שנלחמים עמו, אפילו נשים וילדים" וכי מותר לתקוף גויים כדי להרגם אם קיים חשד שאותם גויים עלולים לתקוף יהודים בעתיד; כי חובה לתקוף גויים "שיצא קול שרוצים לפגוע ביהודים בנפשותם או בממונם באופן שהפגיעה בממון עלולה לגרום לנטישת ישוב יהודי" (פסקה 6 בחוות הדעת של השופט מצא).

השופט מצא הסביר שפרסום עלול להיחשב להסתה גזענית "אם המפרסם היה מודע לטיב המעשה, לנסיבות ולאפשרות הגרימה של הסתה לגזענות, וכי פרסם את הדבר במטרה להסית לגזענות או, למצער, תוך ראייה מראש, כאפשרות קרובה לוודאי, שהפרסום יסית לגזענות", ואם כוונתו הייתה להסית לגזענות או לפחות אם האדם יכול היה לחזות מראש את הסיכוי שהפרסום יסית לגזענות (פסקה 21). לדעת השופט מצא, הפרסום הכיל מסר חד-משמעי של הסתה גזענית והייתה בו סכנה לשלום הציבור ולביטחונו. הרב אלבה התכוון להעביר לקוראיו מסר ממשי ופוליטי בעל אופי גזעני, ולעודד אותם להתקפות אלימות על לא-יהודים. למרות שהרב אלבה טען וכתב שדיונו היה בעל אופי אקדמי ועיוני, עדויות רבות הצביעו על כך שכוונתו האמתית הייתה להניע אנשים לפעולה אלימה. המסגרת התאורטית והאקדמית כביכול שימשה רק מסווה (פסקה 30). אין להתעלם מן העובדה שהרב אלבה בחר להפיץ את פרסומו בקרב בחורי הישיבה במערת המכפלה חודשיים לאחר הטבח שביצע ברוך גולדשטיין באותו מקום. בנוסף לכך, סעיפי האישום האחרים נגד הרב אלבה, שכללו ניסיונות לייצור ולגניבת נשק ותחמושת, הוכיחו שכוונתו לא היו תאורטיות גרדא.

בתימכתו בהרשעת הרב אלבה לפי סעיף 4 לפקודת מניעת טרור, הסביר השופט מצא שמפרסם יכול להימצא אשם בהפרת הפקודה אם פרסומו עלול להוביל לגירוי לאלימות. במילים אחרות, אין צורך להוכיח שמילות השבת, הסימפטיה והעידוד לפעולות אלימות או איום באלימות עלולות לגרום בפועל להרוג או להטיל מום באדם אחר, "אלא די בכך שמעשי האלימות, שהפרסום משבחם, אוהדם או מעודדם, הם מסוג העלול לגרום לאחת התוצאות הללו". השופט מצא הבהיר גם שהפקודה אסרה פרסומים כאלה, גם אם מאחוריהם עמדו אדם אחד או קבוצת אנשים אשר לא הזדהו כחברי ארגון טרור (פסקה 44).

מעניין לציין שהשופט מצא טען כי מתוך חמשת סעיפי האישום נגד הרב אלבה, הראשון – הסתה גזענית – היה החמור מכולם (פסקה 61). סעיף זה היה חמור יותר מאשר המזימה לייצר ולגנוב נשק ומאשר שיבוש הליכי המשפט. השופט הסביר שפרסומו של הרב אלבה פגע בערך בסיסי: שוויון האדם וזכותו להגן על חייו, גופו, וכבודו. הסתה גזענית פוגעת בדמותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית. השופט מצא טען כי מדינת ישראל נוסדה על ערכי מוסר כלליים ויהודיים גם יחד, וכי היא "אינה יכולה ואינה רשאית, למען שלומה ולמען עתידה, להתייחס בסלחנות לתופעות עכורות של הסתה גזענית" (פסקה 61).

עמדה ברורה ותקיפה זו נגד גזענות צריכה הייתה להינקט על-ידי בית המשפט העליון וכן על-ידי בית משפט השלום ובית המשפט המחוזי לפני רצח ראש הממשלה יצחק רבין, בכך שהיו גוזרים עונשים כבדים יותר על מסיתים כדוגמת אהובה ווענונו, גיל שרון, הרב גינצבורג ואביגדור אסקין. השופטים מצא, ברק, בך, גולדברג ודורנר הבהירו כי יש להחליף את הגישה המקלה אשר אומצה על-ידי בתי המשפט במדיניות מחמירה יותר כלפי מסיתים.

ברצוני להתמקד באחת מטענותיו של השופט מצא, אשר נשמעת לעתים ביחס לגזענות. השופט מצא טען (פסקה 24) שעקרון חופש הביטוי אינו חל על התבטאויות גזעניות. אני מבקש לחלוק על כך. כמו השופטים ברק (פסקה 4 בפסק דינו), בך (פסקה 5 בפסק דינו), גולדברג (פסקה 2 בפסק דינו), דורנר (פסקה 2 בפסק דינה) וטירקל (פסקה 9 בפסק דינו), גם אני סבור כי עקרון חופש הביטוי חל גם על התבטאויות גזעניות. כפי שטענתי בספרי **גבולות הסובלנות והחירות**, איני רואה מדוע התבטאויות מילוליות בנוגע לגזע, לצבע, לדת וכולי צריכות להיחשב לסוג מיוחד של דיבור שאינו ראוי להגנה. אני מתקשה להבין מדוע ביטויים גזעניים צריכים להיחשב שונים מהתקפות מילוליות על עקרונות המוסר והאתיקה הבסיסיים ביותר שלנו הנוגעים לנושאים דוגמת הפלות, הזכות למות בכבוד והמתות חסד, או פורנוגרפיה. אמנם גזע אינו מושא לבחירה אישית כמו עקרונותיו המוסריים של אדם, אך עדיין איני רואה מדוע במקרה זה יש יותר סיכון לפגיעה בכבוד או במעמד מאשר במקרה אחר. לעתים (אך לא תמיד) יש להוציא התבטאויות גזעניות מחסות עקרון חופש הביטוי, לדוגמה כאשר הן מיועדות לפגוע בקבוצה מוגדרת של אנשים שאינה יכולה להימנע מלהיות חשופה להן (כמו היהודים בפרבר סקוקי אשר בשיקגו) (ראו Cohen-Almagor, 1993, pp. 453-470); אך אין להוציא אל מחוץ לחוק התגרויות גזעניות רק בשל תוכן, מבלי להתחשב בכוונות הדוברים ובנסיבות הנתונות.

ה. הרהורים נוספים

רשויות החוק והמשפט שגו קשות כאשר לא מצאו לנכון לפעול בצורה נחושה וקשה כלפי פורעי חוק ומסיתים אשר בפה קל ובלשון נחושה הכשירו אווירה שהייתה אינסטרומנטלית להתנקשות בחיי ראש הממשלה רבין (ראו נגבי, 1995). היו התרעות בדבר מעשה רצח אפשרי, אך רשויות הביטחון הקלו בהן ראש (כספי, 1995; ולטר, 1995; לוי, 1995). מיכאל בן-יאיר סיפר לאחר ההתנקשות כי שבועיים קודם לכן זימן ישיבה דחיפה עם המפכ"ל, פרקליטת המדינה ונציגי השב"כ והתריע בפניהם מפני ירייה של יחיד מטורף וחלש אופי, "שיושפע מהאווירה הכללית של האלימות ודה-לגיטימציה של השלטון ורשויות אכיפת החוק" (מאירי ומיטלמן, 1995). למרות זאת לא הייתה היערכות מספקת למניעת המעשה. לאחר ההתנקשות בחיי ראש הממשלה הוקמה ועדה בראשות נשיא בית המשפט העליון בדימוס, מאיר שמגר, לחקור את המעשה הנורא. הוועדה החליטה להימנע מלחקור את נושא ההסתה שקדמה לרצח. שמגר הסביר כי הוועדה לא מונתה לחקור את הגורמים והטעמים שהביאו ליצירת תרבות חברתית ופוליטית אשר הרצח היה ביטויה. היא לא נתבקשה לתת את הדעת לנסיבות שהולידו את הרצח. שמגר סבר כי זוהי משימה שוועדת חקירה אינה יכולה או צריכה ליטול על עצמה (ועדת החקירה לעניין רצח ראש הממשלה, 1996, עמ' 203). עם זאת, אני מצר על כך שהממשלה לא החליטה להקים גוף ציבורי כלשהו אשר יחקור את האירועים שהובילו להתנקשות בחיי ראש הממשלה רבין, והותירה את הסוגיה בגדר של "צריך עיון" למועד מאוחר יותר. מחד גיסא, ייתכן שהקרבה לאירועים הייתה מקשה על ניתוח בהיר של הממצאים; מאידך גיסא, אפשר היה אז להכות בברזל בעודו חם. כל הגופים בישראל היו רואים עצמם מחויבים למסור את המידע המצוי ברשותם ולשתף פעולה עם הגוף הציבורי. הייתה זאת הזדמנות יקרה מפז להוציא אל האור את שהתרחש בחדרי חדרים ולנקות את האורוות מתוקף הצורך בחשבון נפש מר ונוקב. לצערי, ההזדמנות הוחמצה. תחושותי היא שהלקחים שמן הראוי כי ציבורים מסוימים בישראל, שנטלו חלק במסע ההסתה, ילמדו – לא נלמדו, וודאי שלא הופנמו (ראו שרגאי, 1995; זהר, 1995). חקירת מסע ההסתה שהתנהל כנגד ראש הממשלה רבין נותרה עניין אקדמי בלבד.

ההתנקשות בחיי יצחק רבין כפתה עלינו להרהר יותר מתמיד בגבולות החירות והסובלנות בדמוקרטיה שלנו. ישראל היא דמוקרטיה צעירה בתהליך התפתחות, ואין ספק שיעמדו בפניה אתגרים ומבחנים נוספים. אני מקווה שמבחנים אלה לא יהיו מטבעו ומסוגו של הרצח הטרגי ב-4 בנובמבר 1995. מיד לאחר הרצח עלה החשש כי אנו עלולים לאבד שליטה ולהפעיל אמצעים לא-ליברליים, אשר היו עלולים לפגוע בהמשך התפתחותה של ישראל כמדינה דמוקרטית. אני שמח לציין כי חששות אלה היו פסימיים מדי. יחד עם זאת, הרצח פתח חזיתות חדשות של קיצוניות פוליטית, וברי כי עלינו לנקוט אמצעי זהירות. אנו חיים בעידן של אלימות וקיצוניות פוליטית, ועלינו למצוא מענה לכוחות הרדיקליים אשר דומה כי הולכים ומתחזקים, ולגבור עליהם. עלינו להכריז כי הסתה היא מעבר לגבולות עקרון חופש הביטוי, ולא להסס להעמיד לדין אנשים הקוראים להתקפות רצחניות על בני פלוגתא. למרבה הצער, אנו שומעים גם היום איומים על משרתי ציבור בכירים שהתנהגותם אינה תואמת את אמונתם של הקיצונים.

פוליטיקאים בכירים התרגלו לנוכחותם של שומרי ראש קבועים. נשיא בית המשפט העליון אהרון ברק מלווה בשומרי ראש. נראה שההתנקשות בחיי ראש הממשלה רבין נתנה גושפנקה להתנהלות חדשה. חובתנו לעצור מגמה מבעיתה זאת. עלינו לפעול בנחישות עתה אם איננו רוצים לעמוד בפני רצח נוסף. הכנסת, המשטרה, בתי המשפט והתקשורת חייבים לנקוט אמצעים לביעור צורות ביטוי מסוימות מן החברה שלנו. חקיקה מתאימה למניעת הסתה היא הכרחית ונחוצה.

באשר לתקשורת, יש לכבד את החירות שהיא נהנית ממנה בסיקור אירועים, כל עוד חירות זו אינה סותרת את הערכים הבסיסיים העומדים ביסוד הדמוקרטיה: אי-פגיעה בזולת וכיבוד הזולת. ביטויי הסתה מעצם הגדרתם שואפים לעקרונות סותרים – פגיעה בזולת ואי-כיבוד הזולת. איני טוען כי על התקשורת להימנע מסיקור ביטויי הסתה. תהא דעתו של הקורא ביחס למגבלות חוקיות על ביטויים אלה אשר תהא, על כולנו להסכים שהתקשורת חייבת באחריות חברתית החורגת מלשון החוק בכל הנוגע לסיקור ביטויים אלה באופן אחראי ואתי. אם הציבור מאמין כי אל לה לממשלה להגביל את חירות הביטוי, הרי שיש חשיבות מיוחדת לכך שהתקשורת תאמץ לעצמה עקרונות אתיים בדווחה על ביטויי הסתה. עליה לגנות ביטויים אלה בכל לשון ולהימנע מלהיצמד לדיווח אובייקטיבי. חופש הביטוי הוא בגדר זכות בסיסית, אחד מיסודות הדמוקרטיה, אולם אין לנהוג בו הפקרות. חירות בלתי-מוגבלת וסובלנות בלתי-מוצדקת עלולות להתדרדר לאנרכיה ולחוסר חוק. באווירה כזאת תתקשה הדמוקרטיה לתפקד, והתקשורת תהיה אחד המוסדות הראשונים שייפגעו (לדיון נוסף, ראו Cohen-Almagor, 2001a).

כמו כן, עלינו ללחום בכל צורות הטרור, בין אם הוא מופנה כלפי יהודים בין כלפי ערבים. הטרור והדמוקרטיה אינם יכולים לדור בכפיפה אחת – האחד חייב לפנות מקום לאחר. ענייננו המשותף הוא לפעול למען ניצחון הדמוקרטיה. עלינו גם לבנות גשרים ולטפח הבנה בין מגזרים שונים באוכלוסייה, במיוחד בין דתיים לבין חילונים. ביטויים כגון "אנו הליברלים הנאורים והם כוחות האופל", הנשמעים לעתים מפי חילונים ליברלים לא יסייעו לכוחות הדמוקרטיה. אנשים נאורים מצויים בחוגים הדתיים כפי שאנשים חסרי סובלנות מצויים בחוגים החילוניים. ישראל, כמדינה דתית ודמוקרטית, חייבת לפתח דרכים שיפעלו למען שתי המסורות, ולהעשיר את תפיסתם של אזרחיה בהבנת שני הכוחות הגדולים שיצרו את מדינת ישראל (לדיון נוסף, ראו אבינרי, 2002; Pedhazur, 2002, Chaps. 4-5).

זוהי גרסה עברית מעודכנת ומורחבת של מאמר שנכלל בספר Cohen-Almagor, 2000. המחבר מודה לדיק מון, דוד פלדמן, ולרי אליה, גיאורג נולטה, ג'ק פול, ג'פרי מרשל והלל שטיינר, על ביקורתם והערותיהם. בנוסף, תודתו נתונה לאהרון ברק, מיכאל בן-יאיר, אמיר זולטי, נעם סולברג ואילן בומבך, על שסיפקו לו מסמכים רלוונטיים ופסיקות של בתי המשפט, ולגרייס יעקוב וענת לוינסקי על הסיוע רב-הערך בליקוט החומר.

הערות

1. בשנות התשעים המוקדמות, לאור דאגה בציבור מפלישת חוגים מסוימים בעיתונות לחייהם הפרטיים של אנשים, מינה הממשל הבריטי שתי ועדות במטרה לשקול אילו אמצעים דרושים כדי לספק הגנה טובה יותר לצנעת הפרט מפני פעולות העיתונות, וכדי לשפר את מפלטו של האזרח מפני העיתונות. בראש שתי הוועדות עמד דייוויד קלקוט (Calcutt) אשר, בדוח השני מינואר 1993, הגיע למסקנה שמועצת התלונות של העיתונות (Press Complaints Commission, PCC) לא הייתה נסת יעיל של העיתונות. סר דייוויד סבר שה-PCC "לא קיימה איזון הוגן בין העיתונות לבין הפרט. היא אינה גוף בלתי-תלוי באמת, כפי שהיא הייתה אמורה להיות. מיסודה ומעצם מהותה היא גוף שהוקם על-ידי תעשיית העיתונות והיא פועלת על-פי כללים שחוברו על-ידי תעשיית העיתונות, כללים שנוטים יתר על המידה לטובת התעשייה". בהתאם לכך המליץ הדוח להחליף את הגוף המסדר הפנימי של העיתונות במשפט סטטוטורי אשר יבטיח שהפרטיות "תהיה מוגנת מפני הטרדה בלתי-מוצדקת; זאת באמצעות גוף אשר הן לציבור והן לעיתונות יהיה אמון בו" (ראו Calcutt, 1993, pp. xi, xiv; וכן, Cohen-Almagor, 1990; Calcutt, 2001, esp. Chap. 5).
2. ראו גם ת"פ 553/94, 554/94, 555/94 **מדינת ישראל נגד שמואל בן-ישי, אריה בר-יוסף, אמנון תדמור** (בית משפט השלום בירושלים), הכרעת דין ב-22 בינואר 1995, גזר דין ב-2 במרס 1995. השופט זילברטל הרשיע את השלושה על כי "מיד לאחר הטבח במערת המכפלה פירסמו דברים שיש בהם משום שבת, אהדה או עידוד למעשהו של ברוך גולדשטיין" שהתרחש ב-25 בפברואר 1994. כל אחד מהם נידון לארבעה חודשי מאסר על תנאי וקנס בסך 1,000 ש"ח או 20 ימי מאסר תמורתו. כמו כן ראו ע"פ 243/94 **מדינת ישראל נגד בנימין כהנא** (בית המשפט המחוזי בירושלים, החלטה מיום 14 בדצמבר 1995). העניין נוגע בחוברת הסתה של תנועת "כהנא חי" שהופצה לפני הבחירות לכנסת השלוש עשרה.
3. החוק הפלילי הגרמני: Bundesgesetzblatt Teil I (p. 945), קובע:
סעיף 86 (1) (4): כל מי שמפיץ בגרמניה, מייבא או מייצא אמצעי תעמולה המכוונים להמשיך את מאמצי הארגון הנאצי-נאצי-סוציאליסטי, צפוי לעונש מאסר של עד שלוש שנים או לקנס. הדבר נכון בין אם האדם מייצר אמצעים אלה בתוך גרמניה בין אם מחוצה לה, תוך כוונה להפיץ אותם בתוך גרמניה.
סעיף 86 (1): כל אדם שמפיץ בגרמניה או מציג בציבור, באספה... סמלים של אחת או יותר מן המפלגות או האגודות שנמנו בסעיף 86 (1), צפוי לעונש מאסר של עד שלוש שנים או לקנס.
(2) סמלים במובן של סעיף 1 הם במיוחד דגלים, מדבקות, חלקי מדים, מילות ססמה ואופני ברכה. כך גם באשר לסימנים שעלולים להיות מזוהים בטעות כסמלים הנ"ל [אני מודה לגיאורג נולטה על תרגום הקטע מגרמנית לאנגלית].
4. ב-25 בפברואר 1994, ד"ר ברוך גולדשטיין נכנס למערת המכפלה וטבח בדם קר 29 פלסטינים בעת תפילה במסגד שבמערה.
5. בשיחה פרטית הסבירה השופטת דורנר שחוות דעת זו חורגת מהדיון במקרה זה. תפקידו של בית המשפט היה מוגבל לבחינה מחודשת של החלטת המעצר.
6. באותה תקופה כתבתי לנשיא מדינת ישראל, וביקשתי ממנו להשמיע קולו ולגנות את המסיתים מן הימין הקיצוני שהטיפו יומם ולילה לשנאה כלפי הממשלה. חשבתי שמר עזר ויצמן היה האדם הנכון להרגיע את הרוחות בשל הכריזמה שלו והאהדה כלפיו בשני צדי המחנה הפוליטי. הנשיא ויצמן הבטיחני שימצא הזדמנות נאותה להעלות את הנושא ולגנות את המסיתים. למיטב זיכרוני, הוא לא מצא מעולם הזדמנות לכך.
7. אני מודה למוטה קרמניצר על שמסר לי את נוסח טיוטת ההצעה.

מקורות

- אבינרי, ש' (2002). "כיצד דמוקרטיות מגנות על עצמן". בתוך מ' קונפינו (עורך), **כוח המילים וחולשת הדעת** (עמ' 169-180). תל אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד.
- אדטו, ע' (2002, 2 באוגוסט). "רביב ידע על כוונת עמיר לרצוח את רבין". **ידיעות אחרונות**, עמ' 7.
- אילן, ש' (1995, 10 בנובמבר). "'השבוע': רבין ופרס-רשעי ישראל, אנשי היודנראט והקאפויים". **הארץ**, עמ' א5.
- אלדר, ע' (1995, 15 באוקטובר). "מנהיג חב"ד בפלורידה: לא אצטער אם יהרגו את רבין". **הארץ**, עמ' א4.
- ארוז, א' (1995, 11 באוקטובר), "מארב מתוכנן: מפגין הימין זינק מתוך הקהל וניסה לתקוף את רבין". **מעריב**, עמ' א2.
- בג"צ 7094/95. **האיגוד הארצי של עיתונאי ישראל נ. היועץ המשפטי לממשלה בן-יאיר**. בומבך, עו"ד אילן (9 בנובמבר 1995). מכתב ליועץ המשפטי לממשלה בדבר "חוקיות הוראותיך לעיתונים בעניין פרסום דברי הסתה".
- בית משפט השלום בחדרה (1994). **מדינת ישראל נ. גיל שרון ואהובה ווענונו**. תיק פלילי 152/94.
- בית משפט השלום בירושלים (1994). **מדינת ישראל נ. עדו אלבה**. פסק הדין ניתן ב-13 באפריל 1995.
- בית משפט השלום בירושלים (1994א). **מדינת ישראל נ. שמואל בן-ישי, אריה בן-יוסף, ואמנון תדמור**. תיק פלילי 553/94, 554/94, 555/94 (פסק הדין: 22 בינואר 1995; גזר הדין: 2 במרס 1995).
- בית משפט השלום בירושלים (1996א). **מדינת ישראל נ. אביגדור אסקין**. דינים שלום, כרך יד, 613. תיק פלילי 827/96.
- בנדר א' וי' גלנטי (1995, 8 באוקטובר), "זעזוע מכרזת הנאצה של תנועת כך נגד רבין". **מעריב**, עמ' א2. בן-יאיר, מ' (1996, 10 בספטמבר). "הביקורת העיתונאית בעין הביקורת". השתלמות משפטנים, זיכרון יעקב.
- ברזילי, א' (1995, 9 בנובמבר). "מקורות השנאה של יגאל עמיר". **הארץ**, עמ' ב2.
- בש"פ 525/98 491/98 (23 ינואר 1998). **מדינת ישראל נ' אביגדור אסקין**, בית המשפט העליון, דינים עליון, כרך נג, 666.
- גורלי, מ' (2001, 25 דצמבר). "האם שוב יחמוק הרב גינצבורג מהעמדה לדין". **הארץ**, עמ' ב-ב34.
- גלילי, א' (1995, 8 בנובמבר). "דמוקרטיה צריכה להתגונן". **הארץ**, עמ' ב.
- ולטר, י' (1995, 8 באוקטובר). "'מישהו עוד עלול לקום ולהרוג 40 שמאלנים". **מעריב**, מוסף סוכות, עמ' 9-6.
- ועדת החקירה לעניין רצח ראש הממשלה מר יצחק רבין ז"ל (1996). **דין וחשבון**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- זהר, ג' (1995, 24 בנובמבר). "רפאל איתן לתלמידי תיכון: 'בחוק כתוב שוויתור על שטחים – דינו מוות'". **הארץ**, עמ' א3.
- זולטי, עו"ד אמיר, עוזר בכיר ליועץ המשפטי לממשלה (8 בנובמבר 1995). מכתב לעורך ראשי של **מעריב** בעניין "אי פרסום התבטאויות המשבחות את רצח ראש הממשלה ושר הביטחון".

- ירושלמי, ש' (1995, 1 בספטמבר). "ריח מפחיד של אבק שריפה". **מעריב**, עמ' 8-9, 18.
- כהן-אלמגור, ר' (1999). **גבולות הסובלנות והחירות: תיאוריה ליברלית והמאבק בכהנאות**. ירושלים: אקדמון.
- כספי, א' (1995, 20 באוקטובר). "מי על הכוונת". **הארץ**, מוסף, עמ' 10-11.
- לוי, י' (1995, 12 באוקטובר). "בכיר לשעבר בשב"כ: יש היום סכנה מוחשית שינסו להתנקש בחיי רבין". **מעריב**, עמ' א-3א2.
- מאירי, ד', וט' צימוקי (1995, 12 בנובמבר). "יש סכנה לעוד רצח פוליטי". **ידיעות אחרונות**, עמ' 7.
- מאירי, ב' וש' מיטלמן (1995, 13 בנובמבר). "בן-יאיר: 'שבועיים לפני הרצח הזהרתי מפני אפשרות כזו'. **מעריב**, עמ' א19.
- מדינת ישראל. **חוקי מדינת ישראל. חוק העונשין**. כרך מיוחד: (5737 – 1977), פרק 8, סעיף 1, קטע 136 (3) (4).
- מולא, ש' (1997, 7 בנובמבר). "למה לא עוצרים את האיש הזה". **ידיעות אחרונות**, עמ' 12-15, 71 (מוסף 7 ימים).
- נגבי, מ' (1995, 10 בנובמבר). "אשמת השופטים". **מעריב**, עמ' 23.
- נדלר, א' (2002). "הרהורים על הסתה מנקודת מבטה של הפסיכולוגיה החברתית". בתוך מ' קונפינו (עורך), **כוח המילים וחולשת הדעת** (עמ' 259-271). תל אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד.
- נשר, מ' (1995, 6 בנובמבר). "הנה הכלב מגיע". **הארץ**, עמ' 4.
- ערעור על מעצר מינהלי (1996, 28 במרס). 4/96 הרב **יצחק גינצבורג נ. ראש הממשלה ושר הבטחון**.
- ערעור פלילי (1993). 243/93, **מדינת ישראל נ. בנימין כהנא** (בית המשפט המחוזי בירושלים. פסק דין מ-14 בדצמבר 1995).
- ערעור פלילי 2831/95-24 (ספטמבר). **הרב עידו אלבה נגד מדינת ישראל**.
- פוגלמן, ע' (1995, 14 בדצמבר). "הודעה מטעם המשיב", בג"צ 7094/95 **האיגוד הארצי של עיתונאי ישראל נגד היועץ המשפטי לממשלה**.
- פקודה למניעת טרור** (1948, 29 בספטמבר) **עיתון רשמי**, מס' 24, תוספת א', כ"ה באלול תש"ח.
- פרידמן, מ' ונ' רובין (1995, 8 בנובמבר). "ידינו לא שפכו את הדם!" **הארץ**, עמ' ב1.
- צונה, ש' (1995, 3 אוקטובר), "קיצוניים מהימין התפללו למותו של יצחק רבין". **מעריב**, עמ' א2.
- קרמניצר, מ' (2002). "מהי הסתה אסורה?" בתוך מ' קונפינו (עורך), **כוח המילים וחולשת הדעת** (עמ' 100-111). תל אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד.
- קרפין, מ' וע' פרידמן (1999). **רצח בשם אלוהים**. תל אביב: זמורה, ביתן.
- שמיר ש' ור' סער (1995, 9 בנובמבר). "הרב הכט שקבע כי רבין 'בכלל חייבי מיתה', סולק מראשות בית הכנסת שלו בניו-יורק". **הארץ**, עמ' א6.
- שפרינצק, א' (2002). "דינמיקת ההסתה שקדמה לרצח רבין". בתוך מ' קונפינו (עורך), **כוח המילים וחולשת הדעת** (עמ' 272-281). תל אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד.
- שרגאי, נ' (1995, 7 בנובמבר). "אליעזר ולדמן מציע לשמאל חשבון נפש", **הארץ**, עמ' ב.
- ת"פ 251/94 (1995, 12 במאי). **מדינת ישראל נגד עידו אלבה** (בית המשפט המחוזי בירושלים).

- Calcutt, Sir D. (1990, June). *Report of the Committee on Privacy and Related Matters*. London: HMSO, Cm 1102 (Sir David Calcutt first report).
- Calcutt, Sir D. (1993, January). *Review of Press Self-Regulation*. London: Her Majesty's Stationery Office, Cm 2135.
- Chafee, Z. (1946). *Free Speech in the United States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cohen-Almagor, R. (1993). "Harm Principle, Offence Principle, and the Skokie Affair." *Political Studies* XLI (3), 1993, pp. 453-470. Reprinted in S. J. Heyman (Ed.) (1996). *Controversies in Constitutional Law: Hate Speech and the Constitution*, Vol. II. New York and London: Garland Pub. Inc.
- Cohen-Almagor, R. (1997). "Ends and Means in J. S. Mill's Utilitarian Theory." *The Anglo-American Law Review* 26 (2), pp. 141-174.
- Cohen-Almagor, R. (1997a). "Why Tolerate? Reflections on the Millian Truth Principle." *Philosophia* 25 (1-4), pp. 131-152.
- Cohen-Almagor, R. (1997b). "Combating Right-Wing Political Extremism in Israel: Critical Appraisal." *Terrorism and Political Violence* 4, pp. 82-105.
- Cohen-Almagor, R. (2000). "Reflections on Administrative Detention in Israel: A Critique." In R. Cohen-Almagor (Ed.), *Challenges to Democracy: Essays in Honour and Memory of Isaiah Berlin* (pp. 203-241). London: Ashgate Publishing Ltd.
- Cohen-Almagor, R. (2001). *Speech, Media, and Ethics: The Limits of Free Expression*. Houndmills and New York: Palgrave.
- Cohen-Almagor, R. (2001a). "Ethical Considerations in Media Coverage of Hate Speech in Canada", *Review of Constitutional Studies* 6 (1), pp. 79-100.
- Kahane, M. (1987). *Uncomfortable Questions for Comfortable Jews*. Secaucus, New York: Lyle Stuart.
- Mill, J. S. (1948). *Utilitarianism, Liberty, and Representative Government*. London: J. M. Dent (Everyman's Edition).
- Pedhazur, A. (2002). *The Israeli Response to Jewish Extremism and Violence*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Sprinzak, E. (1991). *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New York: Oxford University Press.
- Sumner, L. W. (2000). "Should Hate Speech Be Free Speech? John Stuart Mill and the Limits of Tolerance." In R. Cohen-Almagor (Ed.), *Liberal Democracy and the Limits of Tolerance: Essays in Honour and Memory of Yitzhak Rabin* (pp. 133-150). Ann Arbor: University of Michigan Press.